

Les premses del burgès. Josep Campo i les empreses periodístiques a la València del segle XIX

per Justo Serna i Anacleto Pons

1. *Un món a l'abast*¹

«Quan en Odesa i Moscou»
sonen els canons de bronze,
el arròs, que hui està a nou,
demà pujarà hasta onze.»²

*«En mi curioso ayer—contesté— prevalecía la superstición
de que entre cada tarde y cada mañana ocurren hechos
que es una vergüenza ignorar.»*

Jorge Luis BORGES

Fins fa poc més d'un segle, el món semblava estar organitzat amb finalitats informatives, és a dir, el cabdal d'informació que circulava era escàs i el seu àmbit no solia sobrepassar l'esfera preferentment local. En aquest escenari precontemporani, allò pròxim o allò llunyà tenien una mesura humana: l'ésser humà no tenia gaires pròtesis —entre aquestes, uns mitjans de transport poc desenvolupats— que li permeteren ultrapassar aqueixos límits. En aquest context, els conceptes d'espai i temps són criteris de demarcació d'allò real que no eren objecte de discussió o de confusió, en la mesura que —com assenyalava Elias (1989, 111)— *«permiten a los hombres orientarse ante posiciones o distancias entre estas posiciones que los acontecimientos de todo tipo toman tanto en su relación recíproca dentro del mismo proceso, como respecto de posiciones homólogas dentro de otro proceso, normalizado como medida»*. Hom podia viatjar, posem per cas, a Londres i arribar-hi, però n'estava lluny i el trànsit era atzarós.

L'aparició de la premsa, primer doctrinal i després noticiera, canvià l'escenari de la comunicació i provocà un augment de les interaccions i, sobretot, incrementà les

1. Aquest article forma part d'una investigació que, sobre les interaccions burgeses a la València del segle XIX, hem dut a terme amb el finançament de l'Institut d'Història de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions (IVEI).

2. *Apud* REGLÀ (1975, 189).

probabilitats de relació informativa. Els periòdics, doncs, contribuïren a alterar la percepció que es tenia tradicionalment d'aqueixos criteris de demarcació. L'ús social del temps i de l'espai —conceptes amb un alt grau de generalització i síntesi, amb funcions coordinadores i integradores, en opinió de Norbert Elias— es va veure commogut per la pertorbació informativa que introduïa la premsa. D'una banda, la notícia periodística constituïa la nova/vella pròtesi que permetia transcendir l'estricta escenari local amb límits espàcio-temporals ben fixats. De l'altra, convertia en interlocutors, en entitats dialogants, personatges i figures allunyades, distanciades entre si. La conseqüència era clara —i des d'aleshores no ha fet sinó incrementar-se'n l'efecte—: la percepció del món i les nocions de proximitat i de continuïtat eren fortament sacsejades i internament modificades.³ Londres, doncs, continuava estant allunyada, però d'ella es podia saber diàriament, amb puntualitat, sense necessitat d'aventurar-se en un viatge que encara tenia molt d'atzarós. D'entrada, els periòdics construïren una realitat diferent i contribuïren a formar una figura social inexistent. A què ens referim amb tot això?

En primer lloc, la premsa informava i creava realitat alhora en la mesura que traduïa una selecció del món tridimensional a un discurs escrit. Les quatre planes usuals del periòdic del Vuit-cents donaven compte d'un sector d'allò real reduint la seua possible densitat conflictiva en etiquetar aqueix món segons les diferents seccions periodístiques (Estranger, Política, Corts, Notícies locals, Avisos, etc.). A més, aquesta designació de la realitat anava a ser-ho segons dues fórmules predominants i privilegiades de text: la de la notícia i la de l'article de fons. Mentre que la primera és la forma històrica de codificar el significat de l'esdeveniment, el segon és l'instrument contemporani de pensament urgent i d'intervenció. En ambdós casos, allò que és substancial és dispensar ordre, és a dir, atorgar sentit per tal de reduir l'equiprobabilitat de significat en un món que es percep, cada vegada més, en termes de desordre i de ruptura de les expectatives tradicionals. Ara bé, no s'ha de pensar que el desordre siga previ a la capacitat periodística de conjurar-lo. Ans al contrari, són dos fets simultanis, paral·lels: l'aparició del mercat capitalista i, a la fi, l'ampliació de les relacions econòmiques, socials i polítiques, porten aparellat l'eixamplament del mercat del significat, però també l'intent de controlar-lo i reduir-lo.

En segon lloc, els periòdics transformaren també l'estructura social en crear una figura transversal inexistent fins aleshores: el públic. Quan fem esment d'aquest subjecte col·lectiu, no ens referim a una massa d'individus receptors-fruïdors agregats dins un mateix espai físic (al teatre, per exemple), sinó a un ampli sector de població disseminat, fragmentat, però copartícep d'una opinió, en aquest cas afavorida arran de la lectura del mateix diari. La història contemporània de la premsa és, entre altres coses, la de l'ampliació exponencial del públic i, per tant, la de la multiplicació de la seua capacitat i dels seus efectes. En principi, i per raons òbvies (anal-

3. Una tesi semblant és la que desenvolupa Javier ECHEVERRÍA (1994 i 1995) en parlar de l'impacte de les noves tecnologies —que actualment, a la ciutat i a la llar, obren els murs separadors i desterritorialitzen la casa i l'urbs. Segons aquest autor, la primera fita hi seria la constitució de la biblioteca privada i els llibres llegits al seu si. No fa esment, però, del paper representat per la premsa en l'eixamplament de l'imaginari dels contemporanis, que és justament el que ací ens preocupa.

fabetisme, etc.), l'audiència potencial d'un periòdic era relativament modesta: així, l'opinió i l'article de fons només reuneixen els ja convençuts, els fidels d'una idea que es comparteix; i, alhora, el diari es concep més sovint com un instrument de lluita política o d'interessos contraposats que no pas com una font d'informació transitiva o neutra. Com veurem, aquests fets, que són prou coneguts, tenen en el cas de la València de mitjan segle XIX la seua peculiar traducció.

Per les raons que hem exposat anteriorment i per altres que es podrien afegir, ningú no pot dubtar del creixent paper que la informació periodística aconsegueix dins les societats contemporànies en la socialització ideològica. La publicació d'un diari és sempre —ja ho sabem— una forma explícita d'apel·lar a (i crear) un determinat públic: no tan sols satisfent les necessitats de l'esmentada audiència, sinó també afavorint-ne el naixement d'altres noves.

Ara bé, com ja és convencional fer-ho des de la història de la comunicació, no és exactament el mateix referir-se a la premsa que es desenvolupa sota un règim liberal que a aquella altra que és ressort fonamental de la societat de masses. Nosaltres al·ludim —no serà necessari insistir-hi— a la primera. Els alts percentatges poblacionals d'analfabetisme, la capacitat limitada de la seua difusió i, a la fi, la seua mateixa organització estructural fan de la premsa un mitjà extraordinàriament limitat. Tant és així que aqueixos factors ens autoritzen a concebre aquests primers periòdics burgesos sobretot com a recursos ideològics d'autoconsciència abans que d'instruments de cooptació ideològica d'una població majoritàriament il·letrada. Tot i admetre el marc restrictiu en el qual s'insereix la premsa del Vuit-cents, el cert és que no resulta lògic demanar-li res per al qual no fou concebuda. Les investigacions de Nicholas Abercrombie, entre altres, plantegen la funció d'integració social i ideològica que la premsa assolí per als grups socials dominants. Així, discutint la tesi marxiana de la ideologia-classe dominant, l'autor sosté que *«sería más correcto decir que la clase dominante fue la que creyó realmente la ideología dominante, y que el aparato de transmisión ideológica que tenían a su disposición parecía estar apuntando más bien hacia la propia clase dominante [...] Puede ser muy bien que la ideología dominante está dirigida fundamentalmente a la clase dominante, tal vez a fin de asegurar la coherencia social necesaria para la preservación, transmisión y acumulación de propiedad privada»* (1982, 51).

Les possibilitats reals dels diaris depenen, com és sabut, de l'audiència que aconsegueixen reunir. Audiència? Com hom sap, és una llicència periodística emprar aquest mot per tal de referir-se als lectors reals i potencials d'un diari. Tanmateix, i sobretot per al segle XIX, audiència és alguna cosa més que una expressió metafòrica: fa al·lusió a una certa pragmàtica de la seua fruïció, a uns efectes que van més enllà del consum individual de periòdics. En aquest darrer sentit, doncs, els diaris tenen audiència perquè poden dictar l'agenda, perquè assenyalen no tant allò sobre com opinar, sinó allò sobre el qual fer-ho, allò que és central, que és contemporani i que els nostres iguals no poden ignorar. D'ací, justament, que siga primordial la funció integradora i cohesiva que el temari periodístic compleix. Per tal de poder estendre'ns sobre aquests fets —com farem després—, cal, però, partir de dades certes, incontrovertibles, tot i que primitives. Fem referència al tiratge dels diaris.

Són diverses les preguntes que tot el que hem dit ens provoca. La millor manera de calibrar allò al qual fem al·lusió és fer una anàlisi històrica de la premsa local. En el cas que ens ocupa i que hem escollit, les metes de la investigació són tres. Primer, esbrinar les condicions de sorgiment i de possibilitat de la premsa vinculada als burgesos valencians. Segon, conjecturar i explicar intencionalment les motivacions que tingueren els seus creadors a l'hora d'aventurar-se en l'edició o el tancament de periòdics polítics i doctrinals. I tercer, proposar quines foren les funcions que aquells diaris compliren en l'autoconsciència i la difusió ideològiques.

2. Les condicions de possibilitat de la premsa

Per al cas madrileny, i davant la manca de notícies sobre el tiratge, Jean-François Botrel tingué la fortuna d'accedir a una font alternativa i inestimable. Gràcies a ella, va poder elaborar una estadística de la premsa de Madrid —segons el Registre de Contribució Industrial— del 1858 al 1909. En el nostre cas, per la discontinuïtat i la fragmentació de la font, això no ha estat possible. Tanmateix, per tal d'esbrinar de manera aproximada els nivells de difusió de la premsa local, disposem d'un altre indicador seriat. Ens referim a la classificació de l'import del franqueig de periòdics i impresos per a tot l'estat «*porteados al peso*» en totes les administracions de correus entre el 1850 i el 1859. Aquest informe, que apareixia mensualment a la «Gaceta de Madrid», era elaborat per la Direcció General de Comptabilitat Especial, primer, per la Direcció General de Correus, després, i, finalment, per la Direcció General de Rendes Estancades. Atès que a hores d'ara no tenim un coneixement precís del tiratge real de les publicacions, aquest és l'únic mitjà per tal de conjecturar raonablement sobre quina podia ser la incidència relativa dels periòdics, encara que això no vol dir que no tinga limitacions molt greus.⁴

En primer lloc, no hem d'oblidar que el timbre abonat ho és per expedició extraprovincial, és a dir, el pagament s'efectua quan les publicacions es remeten fora del lloc d'impressió i d'edició. Així, no necessàriament hi ha d'haver una equivalència entre la difusió del periòdic dins i fora de la província. Ara bé, en aquelles ciutats com València on el nombre de publicacions era aleshores limitat, és lògic admetre l'esmentat timbre com a un hipotètic índex relativament fidel dels tiratges. En segon terme, també és significatiu recordar que aquest abonament ho era pel pes i no pel nombre d'exemplars expedits. Nogensmenys, això no lleva que puguem extraure conclusions acceptables, ja que el format i, per tant, els grams per exemplar dels periòdics eren, en general, idèntics. A la fi, hem de prendre amb cura dita sèrie en la mesura que els errors estadístics no hagueren de ser infreqüents. De tota manera, aquesta darrera consideració ens permet de recordar novament que l'ús que fem d'aquesta documentació és sols hipotètic, per manca d'altres fonts amb les quals contrastar els resultats.

4. Al voltant dels entrebancs del registre de tiratges al segle XIX, cf. BOTREL (1975), CABRERA *et al.* (1975) i SERNA (1981).

En conseqüència, si comparem les dades que ens ofereix aquesta font, allò que, abans de res, resulta rellevant —i evident, per la natura extraprovincial del document— és l'escassíssima incidència de la premsa valenciana fora del seu centre principal de difusió. En canvi, les publicacions madrilenyes exerceixen una hegemonia lògica que fa de la capital de l'Estat l'efectiu centre de difusió: pel que fa al total del timbre abonat al llarg d'aquella dècada, Madrid assoleix un percentatge que oscil·la entre el 76% i el 87%. Mentrestant, tant València com ara Barcelona tot just ultrapassen l'1% i el 5% respectivament. En conseqüència, diríem, «*la centralización administrativa encuentra un correlato estricto en la centralización de la comunicación social y, por tanto, de la difusión ideológica*» (CABRERA *et al.*, 1975, 91-92). Ara bé, aquesta condició de domini que exerceix la premsa madrilenya ha de ser considerada en els termes adequats: fa referència, com s'ha dit, a la distribució extraprovincial, però res no ens diu respecte de la seua efectiva lectura i, per tant, tampoc dels seus destinataris. En qualsevol cas, aqueixa hegemonia es fonamentaria en el fet que aquella premsa era propera físicament al poder polític i administratiu, principal subministrador aleshores de la informació requerida.

En segon terme, un altre aspecte que reïx de la dita serialització és el creixement net de la distribució i la difusió periodístiques: hi ha una notable corba ascendent en el tràfic de les publicacions. En general, les raons a les quals obeeix aquest creixement ens són conegudes: a una lenta encara que progressiva alfabetització, acompanya l'adequació de la xarxa viària i de la infraestructura; ara bé, el factor més determinant és l'explosió numèrica de la premsa com a conseqüència del poder progressista. Així, tots els indicis s'adrecen cap a una relació intrínseca entre el triomf del progressisme, l'edició de nous periòdics i la multiplicació dels tiratges. A més, la reimplantació de la llei d'Impremta del 1837 afavorirà especialment la reaparició d'òrgans de premsa d'aquesta tendència política. En qualsevol cas, i per damunt d'aquests elements generals, destaca en concret el creixement assolit a València, com podem veure al quadre següent:

Creixement percentual de la difusió de la premsa (1850-1859)

	<u>1850</u>	<u>1854</u>	<u>1856</u>	<u>1859</u>
Espanya	100	224	105	236
Madrid	100	207	96	208
Barcelona	100	137	83	170
València	100	495	156	441

Font: «Gaceta de Madrid», 1850-1860. Elaboració pròpia.

Com es pot apreciar, el creixement que s'experimenta a València és sorprenent i sempre bastant superior al registrat com a mitjana a la resta de l'Estat. Fins i tot, els percentatges superen força els que observem per als casos de Madrid i Barcelona. És clar que aquest augment obeeix a diverses raons, tot i que no puguem ser explícites jeràrquicament, i que, sense dubte, molt tenen a veure amb el punt de partida que la font ofereix. Tanmateix, hi ha alguna cosa més que el simple creixement exponen-

cial de capçaleres, de periòdics o de fulls volants. Per damunt de la multiplicació, allò realment substantiu del procés és la selecció tendencial i, per tant, la seua discriminació efectiva. En concret, al·ludim a la consolidació d'un parell de periòdics de diversa obediència doctrinal que esdevenen l'obligada referència en l'espai periodístic.⁵

A l'inici de la dècada —com, en general, al llarg de tot el període estudiat— és palesa l'hegemonia d'un òrgan de premsa que és representant fidel del progressisme que s'anomenava «*templado*» i, en part, acomodaticí. Ens referim al «Diario Mercantil», expressió d'un progressisme *legal*, la difusió del qual s'incrementarà arran la *Vicalvarada*. Tanmateix, des del 1852 hi ha un nou diari que ve a cobrir un espai periodístic que encara no era ocupat: «El Valenciano», un òrgan moderat, «*político, religioso, literario y comercial*» que s'havia començat a publicar per l'abril de l'any anterior (TRAMOYERES, 1880-1881). Així, ambdós periòdics doctrinals constitueixen, almenys fins el 1860, la referència obligada de la premsa local, atès que des d'aquell any l'àmbit periodístic del moderantisme s'eixamplaria.

En qualsevol cas, més enllà de l'hipotètic ordre de tiratge que el timbre de franqueig ens permet de conjecturar, convé parar la nostra atenció en el periòdic en si mateix. A València, les bases estructurals dels diaris s'allunyen bastant del model que s'estava imposant a l'Europa d'aleshores, és a dir, el de la informació noticiera. Des del 1845 fins al 1868, la premsa valenciana reproduceix a grans trets tota la puresa del periodisme doctrinal (SEOANE, 1977, 344 i ss.): la seua base econòmica encara estava encarnada per un grup de pressió que avança el capital per tal d'editar la publicació i que, en algun cas, conservarà la propietat per determinar-ne la seua línia política. Encapçala la redacció un director que coordina l'actuació de la resta del personal i que es vincula directament amb el propietari. A més, el fet de posseir un títol universitari, que sovint és el d'advocat, ja és una credencial polivalent. La resta de l'anomenat *staff* ho és en termes de col·laboració, però no de plantilla, de manera que sol tenir alguna mena de «militància» o de simpatia política molt propera —o subordinada— a la del propietari, participant activament en la vida pública. Així, és difícil distingir un periodista d'un polític professional, com també ho és reconèixer entre els col·laboradors d'un diari qui és periodista professional i qui és un propietari, qui és un *dilettante* i qui és un publicista compromès o subordinat. En un periòdic doctrinal, al capdavant, hi havia menys professionalisme i més adhesió a les idees i a les directrius de la propietat de la publicació.

Dins d'aquest context, el manteniment del «Diario Mercantil» com a publicació hegemònica no tan sols s'explica pel particular tarannà —escassament exaltat— que el progressisme legal atorga al periodisme, sinó també per la peculiar política de premsa exercida pel sector emergent de la burgesia urbana. Malgrat la tendència periodística predominant, que encara era la del diari doctrinal, el grup moderat afí al gran patró local Josep Campo no mostrà com a objectiu prioritari i immediat el control directe d'un periòdic. De fet, durant bastant de temps, semblava contentar-se amb el sol fet de servir-se de les planes i de l'audiència d'un mitjà

5. En aquest sentit, vegeu el gràfic que reproduïm a PONS i SERNA (1988, 26).

políticament progressista i, per tant, no gaire proper (el «Diario Mercantil»). Així és, al marge de les diferències polítiques entre l'un i l'altre, el cert és que les reivindicacions «materials» per les quals lluitava el periòdic eren tot just objectiu i fi de l'oligarquia local. En estudiar les bases doctrinals que aquest diari mantingué al llarg del Bienni Progressista, Joaquín Azagra ho ha assenyalat amb precisió: defensava, entre altres coses, la necessitat d'articular una infraestructura de comunicacions (port, ferrocarril, etc.) que era alhora una infraestructura que controlava o que pretenia controlar el «moderat» Josep Campo (AZAGRA, 1978, 122). La confusió entre béns i serveis públics, interessos privats i dotació d'infraestructures constitueix el tret central que defineix l'activitat de Campo i dels seus amics instrumentals. El «Diario Mercantil» es feia portaveu d'una necessitat sentida comunament i que aquells semblaven satisfer: la de la modernització urbana, la del benestar, comoditat i salubritat ciutadanes. La urgència de dotar-se d'un nou òrgan de premsa no es va fer palesa fins uns quants anys després. Com ja hem analitzat al nostre treball *La ciudad extensa*, les raons s'han de buscar en la fragmentació burgesa, és a dir, en l'eclosió de dos grups financers enfrontats, hostils com a conseqüència de l'obtenció de les contractes, dels serveis i dels seus rendiments polítics.⁶ Cal dir que fins el 1858 no es consolidà un grup bancari (Societat del Crèdit Valencià-SCV) enfrontat a Campo i la seua Societat Valenciana de Foment (SVF). En aquest context, el seu principal adversari, Gaspar Dotres, no deixaria de denunciar, quan l'ocasió ho afavoria, les maniobres que Josep Campo portava endavant. Més encara: la penetració a la plaça financera de València de la sucursal del Banc d'Espanya convertiria el «Diario Mercantil» en l'eix de la polèmica. Des d'aleshores, la SCV iniciaria una política d'aproximació a la premsa: la lluita pel domini urbà passava per la lluita en la definició d'allò que diríem «real» urbà.

Cal parar esment, però, en la legislació vigent en matèria d'impremta i en els badalls que obria a l'hora d'apropar interessos econòmico-corporatius i empreses periodístiques. Dues són les normes que regeixen la legalitat de les publicacions al llarg d'aquest període convulsiu de la premsa. Es tracta de les lleis de Cándido Nocedal del 13 de juliol del 1857 i d'Antonio Cánovas del Castillo del 29 de juny del 1864.⁷ El caire d'ambdós textos és distint: mentre l'un assumeix un criteri general de censura prèvia, l'altre ho fa sota l'opció repressivo-liberal. Així, la primera llei és expressió concreta de la duresa de la reacció moderada davant els «excessos» de la premsa. La segona, pel contrari, naixia sobretot com a correctiu de l'anterior i, segons alguns autors, «*supuso una cierta apertura*» (CABRERA *et al.*, 1975, 61). Al marge d'altres consideracions, allò que ens interessa posar de relleu és l'obligatorietat que la llei del 1857 estableix al voltant dels «dipòsits previs»: per tal de poder publicar, l'editor

6. Per a totes aquestes qüestions cal veure el nostre llibre del 1992, on s'analitza la burgesia local i es contextualitza l'aparició del grup de Campo al voltant de la Societat Valenciana de Foment. Enfront d'aquest en sorgeix un altre encapçalat pel comerciant d'origen català Gaspar Dotres, el qual, a la vegada, es cohesionava entorn de la Societat del Crèdit Valencià. Vegeu, a més, RÓDENAS (1978), PONS i SERNA (1992 b) i l'obra col·lectiva sobre Campo (AA. VV., 1990).

7. Sobre aquesta normativa, vegeu els textos d'EGUIZÁBAL (1879), CENDÁN (1974) i CABRERA *et al.* (1975).

responsable havia d'abonar unes quantitats que anaven des dels 300.000 rals per a Madrid fins els 200.000 rals per a altres capitals. Es tracta de xifres desmesurades i que, com algun analista va subratllar, «*elevaron al mayor grado posible la furia de los periodistas*» (EGUIZÁBAL, 1879, 215). Per contra, la llei de Cánovas introduiria una sensible rebaixa en aquests dipòsits: 100.000 rals i 60.000 rals, respectivament, cosa que ha estat interpretada sovint com el fruit d'una inspiració de caire més liberal. Nogensmenys, més enllà del fet que les quantitats siguen més o menys desproporcionades respecte d'unes «empreses» periodístiques molt dèbils, allò que ens interessa posar de relleu és la dependència que genera. Els avanços, els crèdits, els dipòsits previs fornits per aquells que disposen de numerari fan doblement dependents als qui els necessiten: respecte de la institució oficial que els demana i, més important encara, respecte de l'entitat bancària que els atorga.

3. Papers públics i interessos privats

Així, quan la SCV inicia des de la seua constitució l'any 1858 una política d'atracció de la premsa, ho fa servint-se del requisit econòmic que la mateixa legislació imposava. Aprofitant, doncs, aquestes exigències, i més enllà de possibles afinitats, el Crèdit Valencià avançaria a diverses publicacions els 200 mil rals exigits com a dipòsit. Amb això, la SCV esdevindria avaladora del «Diario Mercantil» (1859), «El Valenciano» (1859 i 1863) i «La Opinión» (1860). Aquesta *generosa* contribució *només* implicava el control sobre el funcionament administratiu i mercantil del periòdic. L'única facultat que es concedia al dipositarí era la de suspendre la publicació si, en el cas de penalitzacions, l'editor no avançava prèviament l'import. El Crèdit Valencià, doncs, naixia amb un interès decidit per afirmar-se socialment mitjançant la premsa i ho feia en un moment en el qual es debatia la concessió al seu favor de les obres del port.⁸

Aquest fet i el suport que el Crèdit Valencià rebé del «Diario Mercantil» (sobretot en la lluita per la concessió abans esmentada) foren potser determinants a l'hora de fer variar de política a Josep Campo. Hi ha més, però: el 1860, Campo trasllada la seua residència a Madrid per tal d'eixamplar els seus negocis privats, buscant amb això una nova irradiació política i empresarial. Això no significà que ell desatenguera la seua fina xarxa d'interessos a València. Ans al contrari, semblà mostrar-se especialment actiu a mantenir i incrementar el seu radi d'influència. A la fi, la seua carrera política li ho exigia: necessitava un periòdic que, a més, contribuïra força a difondre en campanya electoral permanent la bonhomia del candidat i la qualitat de les seues iniciatives. En aquest sentit, no resulta gens estrany, per exemple, que aquest fet coincidira amb la seua presentació a diputat a Corts, no pel partit judicial habitual—el d'Enguera—sinó per un altre situat a la capital—el del quarter del Mar—, és a dir, per la circumscripció que concentrava de manera majoritària la residència de

8. Arxiu General de Protocols de València (AGPV), Protocols de M. Tasso (1-XII-1859, 1-VI-1860 i 9-IV-1863). Arxiu del Regne de València (ARV), Protocols de J. Genovés (28-IV-1859). Així mateix, cf. el llibre de DIAZ, PONS i SERNA (1986).

les bones famílies i que, al capdavant, era l'eix financer de la ciutat. Aquest conjunt de circumstàncies, doncs, degueren ser mesurades per Campo i el portaren a adquirir el 1861 un periòdic fins aleshores ruïnós: «La Opinión».

Aquest diari, que havia nascut a juliol del 1860 sota inspiració progressista, mancava des de la seua fundació d'una base social a la qual adreçar-se. Malgrat haver-se creat «*cuando los progresistas volvían a levantar cabeza*», el cert és que els seus artífexs eren dos individus que, tot i ser residents a València, no tenien arrels a la ciutat. Luis de Loma Corradi i Mariano Carreras González havien iniciat anys enrere publicacions periodístiques d'existència curta sense comptar, a més, amb una sòlida base econòmica. Només les seues ocupacions respectives com a comptador a la Fàbrica de Tabacs i com a professor d'Economia Política a l'Escola Industrial i de Comerç a València, respectivament, els avalaven en les seues iniciatives dins del món del publicisme.⁹ És per això que fou necessari que el Crèdit Valencià avançara el dipòsit exigít per la llei, tot i que allò que en altres publicacions era suport econòmic en aquest cas esdevenia maniobra improductiva.

El periòdic —com sostenia en el seu prospecte fundacional— naixia «*con la conciencia de la pequeñez*», tot i que això no era el principal obstacle. Els entrebancs eren, en realitat, de diversa mena. D'una banda, l'escassa originalitat ideològica de la iniciativa era greu per a la seua supervivència econòmica: naixia sostenint els mateixos principis que, des de molt abans, ja mantenia el «Diario Mercantil». És a dir, l'hipotètic destinatari no necessitava un altre òrgan de premsa per a afegir a un reduït mercat editorial satisfet amb les publicacions doctrinals. De l'altra, el relatiu aïllament en el qual els seus responsables es veieren envoltats per part de les col·laboracions periodístiques acabaria contribuint al fracàs: signatures poc conegudes o poc representatives dels sectors dominants no eren, per suposat, el millor aval ideològic de la publicació.

Cal aclarir, però, quins eren els seus responsables. D'una banda, Luis de Loma, que havia nascut a la població gaditana de Sanlúcar de Barrameda el 1829, havia participat en diverses empreses periodístiques seguint una certa tradició familiar. Era nebot del prestigiós i temible periodista Fernando Corradi, fundador del periòdic madrileny «El Clamor Público», una publicació que esdevindria una de les de major difusió en l'Espanya dels anys cinquanta. De l'altra, Mariano Carreras, l'autèntic redactor del diari segons el conveni signat per ambdós, era un «experimentat» publicista. Nascut el 1827 a la població aragonesa de Morata de Jalón, Carreras era «*licenciado en Derecho y Medicina, doctor en Ciencias, profesor mercantil y autor dramático*». A més de tot això, havia participat en diverses empreses periodístiques. Així és, mentre residí a la Cort havia col·laborat activament amb diversos periòdics progressistes, entre els quals destacava «La Iberia» (ALTABELLA, 1970, 78-79; CABRERA *et al.*, 1975, 99 i ss.). Tot plegat, ambdós individus procedien de les files del progressisme, però, tot i ser coneixedors del paper imprès i dipositaris d'una cultura notable, eren, pel que sembla, pregonament ignorants de la lògica expressiva de les

9. Vegeu les obres: *Manual* (1860, 26 i 36) i «Almanaque» (1901, 287).

xarxes del poder local com a conseqüència de la seua procedència forana i de la seua tardana arribada a València.

Aquest darrer element no mereix ser ignorat. Mariano Carreras, el qual «*se ha dedicado con actividad infatigable a la redacción y confección del periódico*», no aconseguiria mantenir gaire temps la vida de la publicació. El desembre del 1860 ja se sostenia que «*el periódico "La Opinión" no llega a cubrir sus gastos*».¹⁰ El verb inflammat, el radicalisme de paper i el progressisme crític de Carreras no aconseguiren salvar el diari d'una ruïna que semblava assegurada. No resulta gens estrany, doncs, que aquest Mariano Carreras fóra el mateix que, quatre anys enrere, afavorit amb un càrrec administratiu en l'Ajuntament progressista —secretari municipal—, haguera tractat infructuosament de posar remei a les disfuncionalitats de la corporació. Aquell esforçat treballador havia intentat aplicar un model d'organització racional burocràtica que avui anomenaríem weberiana al si d'un municipi i en una època en la qual dominava allò que, en un altre lloc, hem anomenat la lògica del desgovern (1992, 76-92). La bona voluntat i les intencions reformistes no podien reemplaçar els avantatges corporatius i privats que la desorganització facilitava.

Així les coses, la compra del periòdic per Josep Campo rescatava de la ruïna una publicació d'inspiració política contrària al seu moderantisme. Clar que el que ell necessitava era un òrgan de premsa disposat a legitimar-lo políticament i socialment, a més de defensar els seus negocis urbans. Necessitava d'un periòdic que recordara sovint i per redundància que el seu propietari afegia a l'«*espíritu de empresa [...] un vivo sentimiento de patriotismo y filantropía*». Requeria que es glossara una i altra vegada, «*su inteligencia y su constancia infatigable*», de manera que per a ningú no fóra cap secret que la seua «*reputación como hombre de negocios [es] general ya en España*».¹¹ D'altra banda, sembla que l'adquisició del periòdic fou obra del consell personal de Ramon Ferrer Matutano. Aquest era aleshores el seu secretari personal, potser la persona de major confiança, tot just en un moment en el qual el mateix Campo traslladava la seua residència a Madrid. No eren, doncs, els «*conservadores valencianos*» els qui van oferir la idea a qui en seria el director —Teodor Llorente—, com han repetit alguns hagiògrafs, sinó que seria el mateix Campo el qui, lluny de buscar una operació econòmica rendible, tractava d'assegurar-se un mitjà d'opinió, un instrument d'agitació i legitimació, tal i com li confessà a Ferrer Matutano en certa ocasió («Almanaque», 1891, 237).

Entre l'operació duta a terme pel Crèdit València i la feta per Campo hi havia una diferència substancial: la primera d'ambdues era una fórmula subtil de control indirecte, mentre que la segona suposava no tan sols la propietat de la capçalera, sinó també de la mateixa impremta.¹² Així doncs, Campo situava Teodor Llorente com a director i Josep Domènech com a impressor, de manera que l'adquisició li augurava la gestió d'un mitjà de premsa totalment subordinat als seus interessos. Com confessà uns quants anys més tard Joan Navarro Reverter —un altre dels seus més fidels

10. ARV, Protocol de V.A. Barrachina (25-XII-1860).

11. Vegeu, per exemple, «La Opinión» dels dies 3-III, 29-IV i 19-VI-1860.

12. ARV, Protocol de T. Liern (28-IV-1861).

col·laboradors—, amb això demostrà tenir «*muy buen ojo*».¹³ L'operació recorda allò que, sens dubte, fou una pràctica habitual en la promoció personal de carreres polítiques i publicistes afins. A *Bel Ami*, Maupassant descrivia «La Vie Française» com un periòdic de diners, d'un home de diners que no col·locava qualsevol a les seues empreses, al marge de la seua qualificació tècnica, sense abans haver-lo tractat, provat, olorat.

Si Campo comptava, com ja hem analitzat en un altre lloc, amb una fidel «classe de servei» en l'àmbit del negoci urbà, ben aviat aconseguí de fer-se amb un grup de publicistes que li farien costat. Teodor Llorente, que anys després es faria cèlebre com el gran patriarca de la Renaixença local, només era en aquell moment un jove advocat procedent d'una família modesta d'idees moderades (ANDREU, 1936, 13 i ss.; DURAN, 1936, 9 i ss.). Gràcies a la recomanació de Ramon Ferrer Matutano, Campo optaria per vincular-lo a la nova empresa i des d'aleshores Llorente començaria una carrera personal plena d'èxits que acabaria cinquanta anys després. D'igual manera, però, desenvoluparia una activitat frenètica en la defensa política i institucional dels interessos de Josep Campo. Així és, no tan sols a través d'aquesta efímera publicació, sinó també gràcies a les seues diverses ocupacions polítiques en el municipi o en la Societat Econòmica d'Amics del País. Tant és així que la figura de Llorente ha assolit proporcions irrealment per als seus hagiògrafs, convertint-se en un clixé. L'afalac superlatiu i la valoració desmesurada han acabat per presentar-nos-el com el *maître à penser* de la burgesia nàdida. Nogensmenys, la realitat és més prosaica, com ens revelà Joan Fuster en *Un país sense política*. La projecció pública de Llorente s'incrementà acceleradament com a conseqüència del suport que de primer antuvi Campo va atorgar al jove advocat que s'havia vist sense feina tot just quan morí el jurisconsult amb el qual havia treballat durant dos anys. «Coincidió [pues] con las perplejidades en que se hallaba [Llorente], el pensamiento de fundar un periódico que tuvo el opulento banquero», com ens diu el seu col·laborador Joan Navarro Reverter. Més encara: és a Llorente a qui cal atribuir la consumació i la divulgació d'una ideologia agrarista i conservadora que s'acomodà bé a les necessitats d'autolegitimació del grup dominant local.

De la seua banda, Josep Domènech, el regent de la impremta de «La Opinión», esdevindria el principal impressor de la ciutat i president de l'Escola d'Artesans, bo i després d'haver-se instruït a les tipografies de Josep Rius, l'editor del «Diario Mercantil». De fet, seria, a més, arran del 1862 quan el mateix Domènech accediria a convertir-se en l'impressor oficial de la Diputació. En aquest ascens vertiginós, no cal dir que el poder i la influència de Campo estigueren sempre presents. Amb un sol exemple en tindrem prou: quan aquell es féu càrrec de la impressió del «Boletín Oficial de la Provincia» el 1862, Campo «anticipó [...] mil seis cientos escudos como depósito hecho en metálico [...] por cuenta y en nombre del Don José Doménech a quien le fue adjudicado dicho servicio».¹⁴ És clar que un suport econò-

13. En particular, resulta d'interès l'article de Navarro Reverter que amb el títol de *Teodoro Llorente y «Las Provincias»* va publicar «Las Provincias» el 31-I-1916.

14. Sobre Domènech, vegeu SERRANO MORALES (1898-1899, 117 i 473-475); «Boletín Oficial de la Provincia de Valencia» (25-IV-1862); AGPV, Protocol de M. Tasso (1-V-1869).

mic constant ens explicaria, per exemple, que Josep Rius, el qual des de feia anys havia figurat com un dels màxims contribuents pel concepte d'indústria, fóra ultrapassat en la quota de contribució del 1865 per la impremta regentada per Domènech. I tot això té encara més importància si atenem al context on ho hem situat: si bé Rius era el propietari de la capçalera i del taller tipogràfic en el qual s'imprimia el «Diario Mercantil», Josep Domènech només era el regent de la impremta que publicava «La Opinión».

Fou gràcies a la tasca realitzada a través d'aquest periòdic que Campo pogué polemitzar obertament i sovint amb els seus rivals a la plaça financera de València. Com assenyala Ferrer Matutano, «La Opinión» fou al llarg d'aquests anys «*un arma*» adquirida amb «*la intenció de usarla*» (LLORENTE, 1928, 10). En efecte, la pèrdua de la contracta de les obres del port per Josep Campo justificà l'ús que d'aquella publicació es féu. Ja ho hem vist adés: l'enfrontament fou continuat i sense desmai i, com sabem, el «Diario Mercantil» i «La Opinión» s'embolicaren en polèmiques directament relacionades amb els interessos que defenien el Crèdit Valencià i la Valenciana de Crèdit i Foment.

Tot i això, tampoc no podem desconèixer que, a més, una de les feines més eficaces del periòdic de Campo fou treballar activament per la consumació de la ideologia agrarista. Hom pot verificar en el seu discurs una vocació provincialista, agrarista i lliurecanvista en estreta i lògica vinculació amb les activitats econòmiques desenvolupades. Tanmateix, es tracta d'un univers conceptual del qual, d'altra banda, no en són aliens els responsables i el públic del «Diario Mercantil». En conjunt, és la defensa d'un món rural actiu i productiu en estreta dependència d'una infraestructura de comunicacions que tant el Crèdit Valencià com la Valenciana de Crèdit i Foment estaven contribuint a nodrir. Per tant, no ens ha de resultar sorprenent que foren alguns dels amics de Campo els qui contribuïren a engegar la Societat Valenciana d'Agricultura (Peregrí Caruana, Santiago Garcia, Josep de Llano, Frederic Trénor o Teodor i Felicíssim Llorente). O, en el mateix sentit, tampoc no ens estranyarà que el butlletí intern d'aquesta societat —«La Agricultura Valenciana»— es publicara inicialment en el fulletó de «La Opinión» i, més avant, quan ja apareix com a publicació independent, s'editara als tallers tipogràfics regentats per Josep Domènech.

Aquest fet no s'ha d'interpretar solament en termes de dependència o de subordinació de la propietat agrària al nucli hegemònic de la burgesia comercial-financera. Ans al contrari, si per alguna cosa es caracteritzà aquesta darrera fou pel copiós i primerenc esmerç en béns rústics, sovint explotats seguint una òptica empresarial. Així, doncs, que l'agricultura intensiva i la seua defensa foren objecte permanent d'aquestes publicacions no obeeix a estranyes o inexplicables circumstàncies d'interès polític, sinó, més aviat, a la necessitat de legitimar un model d'acumulació que tracta de conciliar propietat amb especulació financera. La prova més evident de tot això la trobem, per exemple, en el perfil sociològic de l'accionariat i en la justificació de les diverses obres públiques. El ferrocarril, el port, les carreteres, els camins veïnals, les empreses del Canal de l'Albufera o del Tramvia de Carcaixent, Gandia i

Dénia, entre altres iniciatives, en són exemples palesos.¹⁵ En major o menor mesura, aquests projectes reuniren propietaris amb necessitats d'infraestructura, comerciants que cercaven vincular el tràfic amb els centres de producció, i especuladors «eixerrits», en paraules de Fuster, desitjosos de fer diners ben aviat. La sort final dels projectes és, en aquest cas, allò que menys ens interessa: no es tracta de jutjar si els seus plans eren adequats i racionals, sinó només de valorar la interrelació d'interessos agraris i urbans que un model com aquest imposa.

Des d'aquest vessant, hem de dir que l'experiència ideològica de «La Opinión», més enllà de la seua viabilitat com a empresa periodística, fou afortunada. Contribuí força a conciliar interessos que, inicialment, semblaven contraposats. Tanmateix, la iniciativa empresarial fracassà, si com a tal entenem el tancament del periòdic. «*El Sr. Don Teodoro Llorente* —comentava el gasetiller del «Diario Mercantil» el 23 de gener del 1866 —*anunció el domingo a los suscriptores de “La Opinión” de que abandona la dirección de este periódico.*» Vint-i-quatre hores després, i en exclusiva primícia per als lectors de l'òrgan progressista, aquell mateix redactor confessava: «*Dicen de Madrid que el nuevo periódico que va a sustituir a “La Opinión” de Valencia se titulará “Las Provincias”.*» Set dies més tard, els col·legues del «Diario Mercantil» es congratulaven per l'aparició del nou diari: «*Ayer apareció el primer número del periódico nuevo “Las Provincias”, que se publica bajo la dirección del Sr. D. Teodoro Llorente [...]. Le deseamos* —s'afegia amb bon ull i premonitòriament—, *larga vida.*»¹⁶ Les «autèntiques» raons d'aquest canvi de capçalera no ens són bastant conegudes, tot i que, això sí, no desconeixem les que interessadament i expressament s'adduïren.

El diumenge 21 de gener del 1866, en una carta oberta adreçada «a los suscriptores», Teodor Llorente confessava els motius reclamant crèdit «a la sinceridad de mis deseos». Segons assenyalava, les raons eren de tipus estrictament «polític». «La Opinión» havia nascut «en un momento de calma que hacía esperar la consolidación de una larga época de tolerancia y de progreso legab». L'objecte principal d'aquella publicació havia estat servir de plataforma pública per a la reunificació de totes les forces moderades dins un gran partit liberal-conservador. La creixent divisió entre les seues fraccions feia, però, pràcticament inviable aquell propòsit i, en conseqüència, el que el diari romanguera en funcionament més temps ja no tenia sentit. Els enfrontaments obeïen, d'altra banda, a l'acció desestabilitzadora de les forces més autoritàries i intransigents del moderantisme i a l'actitud *bullidora* —segons la paraula de l'època— de certs individus de la Unión Liberal. El nou periòdic, doncs, que vindria a substituir l'antic diari doctrinal, naixeria amb vocació independent, «*fuera de los actuales partidos*», per tal de fer-se ressò només de «*la voz del país*». ¹⁷ El «Diario Mercantil» semblava desentendre's de l'operació, tot i que no féu el mateix «El Valenciano», el vell òrgan moderat que solament sobreviuria dos anys a la desaparició de «La

15. Sobre totes aquestes obres disposem d'una bibliografia extensa: HERNÁNDEZ (1983), DÍAZ, PONS i SERNA (1986), SANCHIS (1988), VIDAL (1991), PONS i SERNA (1993).

16. Vegeu el «Diario Mercantil» dels dies 23-I, 24-I i 1-II-1866.

17. Aquestes justificacions es poden trobar exposades en un article aparegut a «La Opinión» el 21-I-1866. A més, sobre l'assumpte s'estén també LAGUNA (1990, 177 i ss), tot i que en general no coincidim ni en les anàlisis, ni en les informacions ni, al capdavant, en el to que empra.

Opini3n», i per al qual desvincular-se dels partits suposava la creaci3n d'un altre de nou.

Al marge de la versemblan7a de l'argumentaci3n que Llorente addueix, no hem d'ignorar tot all3 que calla. Els hagi3grafs de Teodor Llorente han insistit en «*el criterio de la m3s sana independencia*» per tal de justificar el naixement del nou peri3dic, tal i com reproduceix l'«Almanaque» de 1891 del seu peri3dic. Altres historiadors, a m3s, han conf3s el trasllat de la resid3ncia de Campo a Madrid amb el desinter3s del banquer per a mantenir un diari local. Les raons, per3, s3n altres, almenys si atenem a la confessi3 feta per Ramon Ferrer Matutano al mateix Teodor Llorente.

En primer lloc, la idea de tancar el vell peri3dic no pertany a aquest darrer sin3 al propietari. A m3s, en lloc d'obeir al seu allunyament de la capital, respon a un canvi d'estrat3gia per part de Campo. Aix3 3s, «La Opini3n», a m3s de respondre ideol3gicament a les necessitats del seu propietari, s'autoqualificava sovint com a portaveu del «*gran partido moderado*». Atesos l'esqueixament i les baralles creixents que el moderantisme local registrava, si m3s no des del 1865, Campo veia perillar la defensa dels seus estrictes interessos econ3mics en la mesura en qu3 s'involucren amb els esdeveniments pol3tics, tot just quan havia estat anomenat senador vitalici el 1865. 3s a dir, l'obtenci3 d'aquesta honrosa distinció consumava un dels motius pol3tics que li havien fet adquirir el peri3dic: contribuir a l'encimbellament pol3tic del seu propietari, continuant aix3 el cam3 recorregut per tants altres burgesos al segle passat, l'3pitom del qual podria ser el *Bel Ami* de Maupassant. Tot plegat, si les circumst3ncies del moderantisme local no eren les 3ptimes i, a m3s, la seua carrera pol3tica personal estava garantida, no tenia sentit mantenir un 3rgan de premsa que havia destacat per les seues repetides bel·liger3ncies.

Hi ha, per3, una contradicció evident entre el que Llorente declara p3blicament el gener del 1866 i altres informacions reservades que s3n pr3vies al tancament de la publicaci3. El 9 de novembre del 1865 Ramon Ferrer Matutano trametia a Llorente una carta anunciant-li l'incert futur del peri3dic:

«*Ya habr3 visto Vd. que no hemos asistido a la reuni3n del partido moderado. D. Jos3 est3 cada vez m3s decidido a apartarse de la pol3tica. Yo no dar3 el menor paso para que vuelvan las cosas a la poco agradable situaci3n que tenian en abril 3ltimo [...]. He perdido adem3s toda la afici3n a la pol3tica. No me acomoda continuar gan3ndome odios sin m3s compensaci3n que el "derecho" de tener que servir a mis "amigos pol3ticos".*

«*Para que aqu3 tengamos completa tranquilidad, hoy es un obst3culo "La Opini3n". Es un arma, aunque envainada, pero el conservarla revela la intenci3n de usarla alg3n d3a [...]. No existiendo esta intenci3n, s3lo convendria conservar el peri3dico como especulaci3n. Desgraciadamente dista mucho de serlo.*» (LLORENTE, 1928, 10).

3s a dir, les raons que breument expos3 Llorente no s3n, en principi, incertes, per3 no 3s menys evident que els esmentats conflictes pol3tics no afectaven tant el mateix director com el propietari, qui fou, al capdavall, el que decid3 tancar la publicaci3. Segons les confessions de Ramon Ferrer Matutano, la soluci3 que «*don Jos3*» tenia al cap era doble. Una possibilitat era cedir «La Opini3n», sota certes condicions, 3s clar, al seu principal competidor (el «Diario Mercantil»); una altra, pel

contrari, consistia a traspassar-lo a correligionaris moderats que desitjaven fer-ne ús. Si triaven aquesta segona solució, Campo era partidari de deixar-lo a mans, per exemple, de Ciril Amorós. Hom pot pensar que era una eixida òptima. Es perllongaria el control sobre la publicació, la qual aniria a parar a un jove advocat que, en estar subordinat a la xarxa de relacions de Campo, havia aconseguit prestigiar-se en les esferes del poder local: havia aconseguit, tot i que provisionalment, estar al front del Govern Civil i havia «ordenat» l'enderrocament de les muralles. Tot i això, a instància del mateix Campo, Ferrer Matutano tancava la seua confessió recordant a Llorente que «*don José*» es mostraria receptiu a qualsevol solució que aquell li proposara per tal de desfer-se dignament de la publicació.

A la fi, com sol ocórrer, s'optà per una eixida en la que totes les parts es van veure beneficiades. En lloc de cedir-lo a la competència —operació que, encara que podia ser rendible econòmicament, no convenia des d'un vessant polític— o a algun coreligionari inexpert en matèria publicista, es creava un nou diari «independent» amb distinta capçalera: Llorente en seria el propietari figurant al front de la direcció; Domènech es mantindria com a regent de la impremta, que romandria en mans de Campo; i «*don José*» conservaria, tot plegat, «*un medio de publicidad para los asuntos que le importaran*» alliberant-lo a la vegada de qualsevol «*compromiso político*» (LLORENTE, 1928, 10). Amb aquesta solució, doncs, Domènech seguiria sent un fidel empleat de Campo a través del qual podia controlar, en última instància, el mateix periòdic. A l'hora de valorar aquest fet han errat alguns dels especialistes que s'han acostat al naixement de «Las Provincias», atès que han confós la transferència de la capçalera amb la venda de la impremta. De fet, Campo no cediria la propietat de la impremta a Domènech fins el 1869.¹⁸ Ara bé, aquesta «col·laboració» tan estreta no s'esgotà des d'aleshores, perquè no és menys cert que, des d'aquella operació de compravenda, aquesta mateixa impremta seguiria treballant en favor de les publicacions que Campo sol·licitava. Així fou: a la mort de Domènech, aquell era un dels principals deutors de l'empresa.¹⁹

Cal parar esment, però, en el fet de com un modest impressor que iniciara els seus treballs com a aprenent en tallers aliens pogué arribar, gràcies a la seua vinculació amb Campo, a assolir el lloc més destacat entre els de la seua branca. Així, un cop Domènech adquirí en propietat la impremta que regentava, la seua capacitat de decisió augmentà i el seu poder sobre el mateix periòdic es multiplicà. En aquest sentit, arribaria a compartir la propietat de la capçalera a la darrera del segle mitjançant la constitució d'una societat anònima anomenada «“Las Provincias”, diario de Valencia». Més endavant, aquest nou control de la publicació es perllongaria a través d'un dels seus fills, Frederic Domènech, el qual aconseguiria la propietat absoluta de la impremta i del periòdic l'any 1904.²⁰

Arran, doncs, del 1866, una nova capçalera apareixia en el món de la premsa valenciana: «Las Provincias, Diario de Valencia». Es tractava d'un periòdic que, a

18. PERIS (1977, 771) i BLASCO (1973, 88). Així mateix, AGPV, Protocol de M. Tasso (1-v-1869).

19. AGPV, Protocol de M. Tasso (24-xii-1880).

20. AGPV, Protocol de M. Tasso (26-v-1898). A més, FERRAGUT (1966, 22).

grans trets, suposava una continuïtat pràcticament total amb el seu avantpassat, fins i tot pel que fa als membres del seu *staff*. Aquests eren majoritàriament antics moderats procedents de «La Opinió», redactors habituals de «La Agricultura Valenciana», col·laboradors personals de Josep Campo i de les seues empreses i, en algun cas, estaven vinculats familiarment entre ells: Eduard Atard, Antoni Polo, Felicíssim Llorente, Vicent Lassala, Joan Reig, Josep Royo, August Belda, Tomeu Solànich, Josep Aguirre Matiol i Rafael Ferrer Bigné, entre altres. És a dir, amb aquest ventall de publicistes veiem reaparèixer alguns dels més importants membres del grup d'actius ideòlegs que feien costat a Campo. Aquests, a través de la gestió de diverses institucions i corporacions, contribuïen a difondre els models socials que acompanyen a la burgesia comercial-financera. Estem parlant de professionals liberals (advocats, metges, etc.), propietaris i comerciants, els quals fornien la nova elit de gestors locals que venien a substituir des de finals dels anys cinquanta l'*abstencionisme interessat* dels grans patrons locals (PONS i SERNA, 1992, 92-97). Alguns d'ells són, al capdavall, aquells que Rafael Janini celebraria dècades després com els «*principales impulsores y defensoras de la riqueza agrícola y ganadera valenciana*».

En qualsevol cas, al llarg d'aquests anys es desenvolupà una forta lluita pel control ideològic a través de la premsa en relació, d'altra banda, amb el progressiu deteriorament del règim moderat. Els dos successos polítics més importants d'aleshores (el Sexenni revolucionari i la Restauració alfonsina) palesarien precisament l'estreta vinculació de «Las Provincias» amb la causa conservadora. En el primer dels casos, l'hostilitat vers l'acció revolucionària de govern fou evident. Com també ho fou, en segon terme, la seua política soterrada en favor de la Restauració borbònica. En aquest context polític, la confrontació entre els principals periòdics de la ciutat tingué una data clau: el 1872. Fou aleshores quan es consumà una operació de la qual Teodor Llorente seria el principal artífex: la desaparició del «Diario Mercantil» amb la compra de la seua capçalera, una adquisició condicionada al fet que el seu antic propietari i impressor (Josep Rius Monfort) no editara cap altre «*diario político*» durant sis mesos. A més, la venda implicava que els antics subscriptors del «Diario» —segons el conveni establert entre ambdues empreses— passarien a engrossir l'antiga llista dels de «Las Provincias». Tanmateix, l'operació no reeixí totalment. Això perquè l'1 d'abril del 1872, tot just al dia següent de l'aparició del darrer número de l'antic diari, naixia «El Mercantil Valenciano», una nova capçalera engegada per antics redactors del «Diario» disconformes amb la «solució» empresarial i ideològica. Es tractava, doncs, d'una nova publicació la inspiració política de la qual la vinculava directament amb aquella altra de la qual era hereva forçada.²¹

Com és evident, la liquidació del periòdic tradicional del progressisme en favor de «Las Provincias» es fonamentava en la coincidència entre conflictes polítics i con-

21. AGPV, Protocol de M.Tasso (30-III-1872). «Diario Mercantil» (31-III-1872 i «El Mercantil Valenciano» (1-IV-1872). Al marge de les fonts, cal veure també les obres d'Antonio LAGUNA (1990, 143-144) i de José A. PIQUERAS (1992, 65-68). El primer autor, però, s'estén en qüestions una mica confuses que no ens aclareixen les raons sobre les quals conjectura. De la seua banda, el segon se centra a subratllar el rerefons polític de l'operació. En qualsevol cas, cap dels dos no esmenta la xarxa de relacions que hi ha entre ambdues empreses.

trol ideològic en el context d'una conjuntura determinada que l'afavorí. Ara bé, hi ha alguna cosa més: una xarxa de relacions familiars i d'amistat que la facilità. Així, veiem aparèixer un element que esdevé substancial: la lògica de les relacions familiars dins les empreses econòmiques. En aquest cas, però, lluny de ser un fenomen important per la quantitat econòmica que s'esmerçà, ho és més aviat pel ressò que podria haver tingut en la difusió ideològica de models polítics. Ja hem assenyalat com la Societat del Crèdit Valencià pogué ser «avalista» de tots els periòdics avançant-los el dipòsit exigut per la llei d'Impremta, més enllà de la ideologia que cadascun mantinguera. De la mateixa manera, el grup de Josep Campo, majoritàriament moderat, tampoc no va desatendre les relacions amb el principal responsable d'aquell òrgan de premsa que durant un temps havia polemitzat amb «La Opinió». En efecte, alguns dels empleats que Campo tenia no renunciaren a mantenir una aproximació familiar i amistosa. Dos exemples són, en aquest sentit, la base de la nostra argumentació.

D'una banda, Júlia Rius Monfort, germana del propietari i impressor del «Diario», estava casada amb Josep N. Rubert, el qual no tan sols era un redactor habitual d'altres publicacions properes al grup de Campo, sinó que ocupava un alt càrrec dins l'empresa ferroviària d'aquest darrer. Concebre aquesta relació familiar solament en termes d'apropament entre grups i individus de procedència estranya seria conjecturar al voltant d'eleccions personals la motivació final de les quals desconeixem. Ara bé, una «coincidència» d'aquesta mena, si és que ho fou, no pogué deixar de tenir influència en aquell tancament amistós i convingut d'un diari de la competència.

De l'altra, sabem que un indicador bastant fidel per tal de conèixer el cercle de les amistats íntimes d'un individu és el marmessor dipositari de les seues darreres voluntats. Per això mateix, és molt aclaridor que l'executor testamentari de Josep Rius Benet, pare dels anteriors, fóra Ramon Ferrer Matutano, el qual, com recordarem, era secretari personal de Josep Campo. L'aproximació, doncs, que mostrava l'operació de compravenda quedava alhora avalada per unes relacions familiars i unes amistats que traduïen en l'esfera pública allò que sovintejava en la sociabilitat privada dels contractants.²²

Comptat i debatut, tots aquests esdeveniments que hem analitzat posen de relleu la creixent importància que s'atorga a la premsa. Com no podia ser d'altra manera en aquest àmbit, també el periòdic registra un lligam entre professionalisme, interessos econòmico-polítics i necessitats d'autoconfirmació d'un grup burgès nou. Darrere de la naturalesa política de cada diari —«Diario Mercantil», «La Opinió», etc.— hi ha, tanmateix, fraccions de l'elit local o un determinat patró en defensa de projectes no exclusivament polítics. Més encara, també en aquest cas la micropolítica del periòdic amaga els grans negocis que es diluciden aleshores i al voltant dels quals

22. AGPV, Protocol de M. Tasso (28-vii-1879). A més de les relacions d'amistat que hem exposat, cal afegir que Joan Navarro Reverter i Josep N. Rubert eren vells coneguts. Ambdós havien estat redactors del setmanari (científic, literari, teatral, etc.) «El Rubí», on feren al llarg de dos anys (des de juliol del 1859 fins a maig del 1861) les seues primeres passes literàries. A més, la publicació era editada per Rius, de manera que les relacions amb Navarro Reverter venien de lluny. Vegeu l'obra de Luis TRAMOYERES (1991, 92).

s'enfronten diversos sectors de la burgesia ciutadana. Així, el nostre interès no rau a fer una anàlisi estructural de la premsa, sinó a observar de quina manera el diari es torna un altre element de configuració ideològica d'aquest grup. En aquest sentit, els periòdics esdevenen mediadors interessats de conflictes intragrups i difusors de projectes econòmics determinats. En conjunt, aquesta premsa que hem analitzat es converteix en un instrument privilegiat que dota de coherència de classe a un grup que s'està consolidant en aquests anys tant a nivell econòmic com políticament i social.

4. *El mercat del significat*

«Tendría que haberlo profetizado; me doy cuenta y me avergüenzo. No hay sorpresas en la vida, usted sabe. Todo lo que nos sorprende es justamente aquello que confirma el sentido de la vida.»

Juan Carlos ONETTI

Hi ha altres elements que també cal considerar a l'hora d'analitzar aquestes publicacions periòdiques. Un tractament ingenu d'aquests nous mitjans de comunicació seria el de considerar-los com a simples canals de transmissió. Una part de la literatura que podem consultar sobre el periodisme insisteix sobretot en la seua funció de reproducció de la realitat, però darrere d'aquesta afirmació s'amaga una altra cosa: la premsa és una construcció del món que es fonamenta en la noció de referencialitat. Si se'ns admet una *boutade*, podríem dir que el periòdic crea la «ficció» contemporània de la notícia permanent i quotidiana, com si la realitat —variable, noticable o no— poguera acoblar-se diàriament a un determinat nombre de planes i a una mateixa estructura. En aquest sentit, el lector habitual construirà un món amb un temps que es punctua seguint les notícies fornides per un fenomen «nou» que serà determinant des d'aleshores: l'actualitat. Així, al llarg del segle XIX es produeix un augment notable de la informació que el públic té a l'abast. Alhora, aquest increment requereix la regulació simultània d'aqueix cabdal informatiu, és a dir, la seua reducció significativa. Això vol dir que les informacions hauran d'estar dotades de significats concrets, recognoscibles i inserits dins un relat del món. Si, com assenyalava Alvin Gouldner, allò que registra el Vuit-cents és un «*creciente mercado del significado*», els mediadors que intervenen en la seua producció tracten d'apropiar-se de l'ordre que el regula. Les ideologies tractaran de reconstruir en termes de totalitat la fragmentació informativa en «*interconectar los subsistemas aparentemente aislados de la sociedad*» (GOULDNER, 1978, 128).

Enfront de la idea de grup primari, és a dir, enfront de l'estricta reunió física de persones, aquests nous periòdics desenvolupen la realitat del públic i de l'opinió. Seguint Gabriel Tarde, la caracterització bàsica del públic decimonònic depèn de tres elements fonamentals: la il·lusió inconscient de compartir una opinió, l'atracció per l'actualitat i, al capdavant, la suggestió a distància (TARDE, 1986, 45). Així és,

existirà un grup més o menys ampli d'individus que no és necessari que estiguen pròxims físicament, però que són partíceps d'un estat d'opinió creat a través de les planes d'un periòdic. Són els interlocutors, les entitats dialogants, de les quals parlàvem adés. Així, un públic no seria més que un grup de persones exposades als mateixos estímuls socials, que comparteixen unes creences semblants i que no requereixen estar «copresents». En el cas que ens ocupa, aquest estat d'opinió compartida es veu, a més, reforçat pel contacte permanent, per la interacció contínua en la qual es veuen immersos molts dels escassos lectors dels periòdics doctrinals. Per això mateix esdevé lògic que tinga un fort contingut ideològic que permeta a un grup burgès autoreconèixer-se més enllà del seu contacte habitual al cercle, al teatre, al passeig, a les visites, al negoci, etc. A més, el mateix Gouldner assenyala que el periòdic no tan sols vincula a distància un grup, sinó que també contribueix a reforçar-lo «*al estimular la conversación cara a cara*», és a dir, en crear l'agenda d'opinió, el temari d'allò que és centralment contemporani. Això explica que, al llarg del segle XIX, aquest tipus d'interaccions s'intensificara «*para resolver las incertidumbres acerca del significado de las noticias, proviniera tal certidumbre de lagunas en la información o de descripciones en conflicto*» (GOULDNER, 1978, 131-132). Per tant, l'aparició del públic no comporta necessàriament la liquidació de grups primaris, sinó que, pel contrari, la informació pot intensificar aqueixa sociabilitat elemental mitjançant la qual es canalitza un cos compartit d'informació privilegiada, cosa que ja estudiarem en el nostre llibre *La ciudad extensa*.

Això mateix, però, no exclou que, tot i ser periòdics d'opinió, comencen a configurar-se a poc a poc com a diaris noticiers. És cert que hi ha un desfasament en aquest sentit amb els diaris europeus, però no ho és menys que periòdics com el «Diario Mercantil», «La Opinión» o «Las Provincias» comencen a incloure a les seues planes despatxos telegràfics i notícies diverses de Madrid i de l'estranger. Això és així perquè les necessitats dels burgesos no es limiten a posseir un nexa ideològic comú, sinó que també requereixen un coneixement cada cop més exhaustiu i fidel de tot tipus d'informació, vinga d'Odessa o de Moscou, siga sobre l'arròs o sobre la guerra, per als seus propis negocis o per a la seua vida privada. Precisament, aquest fenomen comença a donar-se «*cuando los parlamentos y los centros políticos despertaron mayor interés y la expansión de los mercados en sistemas nacionales e internacionales hizo que sucesos distantes pudieran afectar a los precios y suministros locales*» (GOULDNER, 1978, 129).

Part d'aquesta oferta informativa, així com la creació d'un determinat estat d'opinió, havien estat una obra primerenca, si més no en el cas de la ciutat de València, d'altres mitjans corporatius, com ara el «Boletín de la Real Sociedad Económica de Amigos del País». Aquest òrgan solia donar compte de les més diverses innovacions, des dels avanços en la fotografia fins als assajos realitzats amb l'apreciat guano, a més d'emetre informes de qualsevol tipus. Ara bé, la principal novetat de la premsa diària, a més de tenir una major difusió, fou la de retre tribut a aquesta noció d'actualitat a la qual ens referíem. L'enderrocament de les muralles, per exemple, fou un esdeveniment públic preparat al detall gràcies a la dilatada espera que sofrí. En aquest cas, com en altres, aquesta premsa registra una tensió entre l'esdeveniment imprevist

i la notícia creada *ad hoc*. En el seu clàssic estudi sobre la tipologia dels esdeveniments, A. Moles sostenia que el primer d'aquests és un tipus de variació que el sistema percep però que no preveu amb antelació (MOLES, 1972, 90).

Ateses les limitades possibilitats que té aquesta premsa, un esdeveniment imprevisit queda normalment registrat, però no se li atorga el privilegi d'un major nombre de columnes en funció d'aqueixa novetat, tret que afecta el model de món i d'actualitat que els periòdics palesen. «*Ciertamente —assenyala Gouldner—, existe una permanente tendencia a responder selectivamente a la información, admitiendo la información concordante con la estructura afectiva (o ideológica) existente y filtrando la información que no concuerda con ella*», segons el model de la consonància-dissonància cognitiva (GOULDNER, 1978, 142). Per això mateix, aquesta premsa dóna un major relleu a l'esdeveniment previst i creat amb una determinada finalitat, la de provocar un efecte de sentit prèviament controlat per l'emissor. Com és obvi, un esdeveniment deliberadament construït per al seu coneixement públic no implica l'acceptació passiva pels lectors. La possibilitat de refús i de descodificació aberrant sempre ha estat present en la fruïció dels productes culturals (ECO, 1981). Ara bé, això no fa que el lector d'aleshores no poguera construir la contemporaneïtat dels seus interessos en funció de les informacions rebudes a través del periòdic. És a dir, també al Vuit-cents els diaris contribuïen a furnir un temari d'assumptes informativament interessants al marge de la seua acceptació o no per part del públic (RODRIGO, 1989, 61 i ss.). L'enderrocament de les muralles de València és una de les nombroses proves que podríem aportar-hi. Això no significa necessàriament que el públic lector d'aquelles dates acceptara sense més la versió dels fets que la premsa proporcionà. Però potser aqueix mateix públic acabaria concebut l'enderrocament com a element central de l'actualitat valenciana. En aquest fet singular veiem, doncs, reproduir-se aquests mecanismes. És a dir, enfront de l'equiprobabilitat de significats que l'acte públic pogué tenir, les autoritats i la premsa optaren per seleccionar-ne només un i així palesar una única pertinència: l'enderrocament no era el punt d'inflexió d'un procés d'especulació urbana iniciat abans, sinó «exclusivament» l'acte simbòlic d'una col·lectivitat que s'afegia al progrés. Això mateix és habitual, com és lògic, en tota mena d'esdeveniments, però el sentit d'aqueixa selecció es reforça en aquells que estan predeterminats. A més d'aquest exemple i de molts altres que podríem citar, anem a centrar-nos en el que tingué lloc el dia 19 de novembre del 1863. Amb aquest cas analitzem de quina manera es produeixen els esdeveniments i com són narrats dins un relat informatiu noticier i simbòlic alhora. Ens referim a aquell en el qual coincidiren tres esdeveniments diversos, però als quals es volgué dotar d'un significat unívoc per contigüitat: l'aniversari de la reina, l'obertura de la secció Castelló-Benicàssim del ferrocarril d'Almansa-València-Tarragona i la inauguració de l'asil de pàrvuls de Josep Campo.

Com en el cas de l'enderrocament de les muralles, els responsables d'aquestes celebracions públiques prepararen minuciosament els actes a realitzar. Com no podia ser d'altra manera, fou el periòdic de Josep Campo el que més es va esplaïar amb els esdeveniments, ocupant-hi quatre de les seues cinc columnes, cosa que no era gaire habitual ni al mateix diari ni als de la competència. De fet, el «Diario Mercan-

til» es limità a oferir una breu referència. A més, s'ignorava la coincidència de tots tres assumptes, reduint així la informació a un inserit aparegut a la *Gacetilla general* del periòdic que només constava de deu línies en les quals es donava compte simplement de «*la inauguración de la escuela de párvulos que ha fundado en esta capital D. José Campo*». En canvi, «La Opinión» fou el diari més agraït, fins al punt que la informació que s'hi dedicava adquirí la forma de l'article d'opinió i de la crònica noticiera.²³ En ambdós casos, la confusió deliberada entre opinió escrita i noticiera de l'esdeveniment fou evident, com no podia ser menys en un periòdic que es reclamava doctrinal. Tant en l'una com en l'altra, destaca en primer lloc l'anonimat del redactor. De tota manera, encara que aquesta premsa burgesa incloga articles signats per col·laboradors, aquests solament indiquen les seues inicials (A.P.: Antoni Polo de Bernabé; F. Ll.: Felicíssim Llorente; etc.). Això, com solia ocórrer en el segle passat, és propi d'un periodisme que vol donar sentit col·lectiu a l'empresa editorial. D'aquesta qüestió fou plenament conscient el mateix Marx quan a la «Gaceta Renana» confessava el 1843 que «*el anonimato forma parte de la esencia de la prensa periódica, por ser lo que convierte a un periódico, en lugar de muchas opiniones individuales en órgano de un espíritu*». En efecte, és així com la redacció i lectura d'un article d'opinió o d'una notícia permeten fer «*que se sienta más natural y libre no sólo el locutor, sino también el público, al no ver al hombre que habla, sino la cosa de la que habla*» (MARX i ENGELS, 1987, 170). I la cosa de la qual parlaven aquell editorial i aquella crònica aparegudes a «La Opinión» era de la figura de Josep Campo.

En efecte, en fer coincidir com a esdeveniment públic els tres fets esmentats, l'únic significat possible i pertinent s'hauria de trobar en l'element que els vincula. En aquest cas, l'autor de la coincidència. Si Josep Campo ha decidit que el seu ferrocarril i el seu asil s'inauguren el mateix dia que la reina celebra el seu aniversari, això és fruit de la voluntat d'atorgar a aquests actes un significat especial. Com se sap, els aniversaris de la família real adquirien una destacada solemnitat que permetien de renovar les adhesions d'uns ciutadans agraïts al règim isabel·lí. «*A las solemnidades de costumbre, hay que añadir este año dos sumamente gratas para Valencia y sumamente honrosas para el digno patricio que con su fecunda iniciativa y generoso desprendimiento las motiva*», llegim a «La Opinión». I aquesta coincidència permet emparar sota el «*manto de armiño*» de la reina dos fenòmens tan destacats com el progrés material associat al ferrocarril i el progrés moral associat a l'asil. De fet, les inauguracions que tingueren lloc aquell dia foren concebudes com a «solemnitats» que celebraven «*los días de nuestra augusta Reina*». A més, però, la informació sobre el tren i sobre l'asil es completava amb una menció explícita que provocava alhora una connotació evident: el ferrocarril esdevenia sinònim de progrés, de comunicació i d'obertura; l'hospici infantil, de treball, d'educació i d'honradesa.

Amb això, Campo se'ns presenta com un productor conscient de realitat simbòlica ritualitzada mitjançant actes públics que assoliren la categoria de succés. Així, reproduïa una pràctica simbòlico-informativa secular, de manera que paradoxal-

23. Vegeu al respecte «La Opinión» dels dies 19 i 20-XI-1863, així com el «Diario Mercantil» del 19 i 20-XI-1863.

ment allò que ocorre, allò que és actual, no és nou, sinó que està previst i confirma el que ja sabem per endavant, com assenyala Pierre Nora (1978). Al capdavant, quan un fet públic adquireix aquesta qualificació és perquè a l'hora de produir-se s'ha donat bé una pertorbació en la cadena causal que el genera bé un fenomen de coincidència que l'identifica. Deia Roland Barthes que en aquest segon cas la manifestació pot obeir a tres versions: a la repetició, a l'aproximació de fenòmens relativament allunyats o a una relació de contrarietat entre ells. En el cas que ens ocupa, es dóna precisament la segona possibilitat contribuint així a limitar «*la naturaleza anárquica —o inocente— de lo aleatorio*» i evocant «*una determinada significación*». Des del moment en què allò aleatori significa alguna cosa, «*ya no es un azar*» (BARTHES, 1983, 234). Per tant, en aquesta construcció de coincidències res no hi havia d'innocent i sí molt de contingut deliberat, de significació expressa. És a dir, Campo i el seu periòdic portaven a terme una mediació informativa que tractava d'evitar el desordre de les interpretacions. «*Cuando la mediación introduce un modelo de orden entre las cosas para ofrecer una visión estable del mundo —deia Manuel Martín Serrano—, se produce un cambio importante. La información del mediador deja de tener por objeto la realidad original, "lo que ocurre". Por el contrario, el mediador, por medio de "lo que ocurre", trata de explicar el orden. El suceso—comptat i debatut—sirve para ilustrar una forma de consenso que ofrece un significado estable para interpretar el mundo*» (1977, 53). Més clar ho palesava «La Opinión» el 20 de de novembre del 1863: «*Ayer callaban las voces discordantes de los partidos políticos, de las rivalidades y los rencores, para dejar oír el unánime acento de un pueblo que felicita al promovedor de sus adelantos y agradece su eficaz iniciativa*».

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV., 1989 AA.VV., *El marqués de Campo. 100 años después* (València 1989).
- ABERCROMBIE, 1982 N. ABERCROMBIE, *Clase, estructura y conocimiento* (Barcelona 1982).
- «Almanaque», 1891 «Almanaque» de «Las Provincias» (València 1891).
- «Almanaque», 1901 «Almanaque» de «Las Provincias» (València 1901).
- ALTABELLA, 1970 J. ALTABELLA, «Las Provincias», *eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969* (Madrid 1970).
- ANDREU, 1936 R. ANDREU, *El árbol y sus frutos. Teodoro Llorente y Olivares* (València 1936).
- AZAGRA, 1978 J. AZAGRA, *El bienio progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria en Valencia a mediados del siglo XIX (1854-1856)* (València 1978).
- BARTHES, 1983 R. BARTHES, *Estructura del «suceso»*, dins ID., *Ensayos críticos* (Barcelona 1983), ps. 225-236.
- BLASCO, 1973 R. BLASCO, «Opinión, La», dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, vol. VIII (València 1973), p. 88.

- BOTREL, 1975 J.M. BOTREL, *Estadística de la prensa madrileña de 1858 a 1909, según el registro de contribución industrial*, dins Manuel TUÑÓN DE LARA (ed.) (1975), ps. 25-45.
- ID. 1992 —, *La prensa en las provincias: propuestas metodológicas para su estudio*, «Historia Contemporánea», núm. 8, ps. 193-214.
- CABRERA, 1975 M. CABRERA et al., *Datos para un estudio cuantitativo de la prensa madrileña (1850-1875)*, dins M. TUÑÓN DE LARA (ed.) (1975), ps. 89-147.
- CENDÁN, 1974 M. CENDÁN et al., *Historia del derecho español de prensa e imprenta (1502-1966)* (Madrid 1974).
- DÍAZ, PONS, SERNA, 1986 A. DÍAZ, A. PONS, i J. SERNA, *La construcción del puerto de Valencia. Problemas y métodos (1283-1880)* (València 1986).
- DURAN, 1936 M. DURAN, *Teodor Llorente* (Barcelona 1936).
- ECHEVERRÍA, 1994 J. ECHEVERRÍA, *Telépolis* (Barcelona 1994).
- ID., 1995 —, *Cosmopolitas domésticos* (Barcelona 1995).
- ECO, 1981 U. ECO, *Lector in fabula. La cooperación interpretativa en el texto narrativo* (Barcelona 1981).
- EGUIZÁBAL, 1879 J.E. EGUIZÁBAL, *Apuntes para una historia de la legislación española sobre imprenta desde el año 1480 al presente* (Madrid 1879).
- ELÍAS, 1989 N. ELÍAS, *Sobre el tiempo* (Madrid 1989).
- FERRAGUT, 1966 C. FERRAGUT, *La imprenta de Domènech*, «Las Provincias» (30-1-1966).
- FUSTER, 1976 J. FUSTER, *Un país sense política* (Barcelona 1976).
- GOULDNER, 1978 A. GOULDNER, *La dialéctica de la ideología y la tecnología* (Madrid 1978).
- HERNÁNDEZ, 1983 T.M. HERNÁNDEZ, *Ferrocarriles y capitalismo en el País Valenciano, 1843-1879* (València 1983).
- JANINI, 1923 R. JANINI, *Principales impulsores y defensores de la riqueza agrícola y ganadera valenciana durante la segunda mitad del siglo XIX* (València 1923).
- LAGUNA, 1990 A. LAGUNA, *Historia del periodismo valenciano* (València 1990).
- LAGUNA, MARTÍNEZ, 1992 A. LAGUNA i F.A. MARTÍNEZ (eds.), *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano* (València 1992).
- LLORENTE FALCÓ, 1928 T. LLORENTE FALCÓ, *Epistolari Llorente. Cartes de llevantins, 1861-1900* (Barcelona 1928).
- Manual*, 1860 *Manual de los establecimientos y oficinas destinados al servicio público en Valencia* (València 1860).
- MARTÍN SERRANO, 1977 M. MARTÍN SERRANO, *La mediación* (Madrid 1977).
- MARX i ENGELS, 1987 K. MARX i F. ENGELS, *Sobre prensa, periodismo y comunicación* (Madrid 1987).
- MOLES, 1972 A. MOLES, *Notes pour une typologie des événements*, «Communications», núm. 18, ps. 89-101.
- NORA, 1978 P. NORA, *La vuelta del acontecimiento*, dins J. LE GOFF i P. Nora (eds.), *Hacer historia* (Barcelona 1978), vol. 1, ps. 221-239.
- PERIS, 1977 J. PERIS, «Opinión, La» dins *Gran Enciclopèdia Catalana* (Barcelona 1977), vol. x, p. 771.
- PIQUERAS, 1992 J. A. PIQUERAS, *De «Diario Mercantil» a «El Mercantil Valenciano»*, dins A. LAGUNA i F.A. MARTÍNEZ (eds.) (1992), ps. 59-78.
- PONS, SERNA, 1988 A. PONS i J. SERNA, *Los nuevos vecinos. La burguesía financiera*,

- el control social y la propiedad inmobiliaria en Valencia a mediados del s. XIX*, dins *Primer Congrés d'Història de la Ciutat de València*, vol. III (València 1988), ps. 1-26.
- ID., 1992 —, *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del siglo XIX* (València 1992).
- ID., 1992b —, *De la seda a la renta. La actitud inversora de un burgués valenciano: Gaspar Dotres Gelabert*, «Historia Contemporánea», núm. 8, ps. 75-106.
- ID., 1993 —, *Els ferrocarrils a La Safor. Vies i mercat al segle XIX* (Gandia 1993).
- REGLÀ, 1975 J. REGLÀ, *Introducció a la història del País Valencià* (València 1975).
- RÓDENAS, 1978 C. RÓDENAS, *Banca i industrialització. El cas valencià (1840-1880)* (València 1978).
- RODRIGO, 1989 M. RODRIGO, *La construcción de la noticia* (Barcelona 1989).
- SANCHIS, 1988 C. SANCHIS, *El transporte en el País Valencià* (València 1988).
- SEOANE, 1977 M. C. SEOANE, *Oratoria y periodismo en la España del siglo XIX* (Madrid 1977).
- SERNA, 1981 J. SERNA, *Prensa e ideología agrarista en el País Valencià: a propósito de «La Opinión» (1860-1866)*, tesi de llicenciatura (València 1981).
- SERRANO, 898-1899 J.E. SERRANO MORALES, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia* (València 1898-1899).
- TARDE, 1986 G. TARDE, *La opinión y la multitud* (Madrid 1986).
- TORRENT, TESIS, 1966 J. TORRENT i R. TESIS, *Història de la premsa catalana* (Barcelona 1966).
- TRAMOYERES, 1991 L. TRAMOYERES, *Catálogo de los periódicos de Valencia* (València 1991). Facsímil de «Periódicos de Valencia», «Revista de Valencia» (1880-1881), núms. 1 al 13.
- TUÑÓN DE LARA, 1975 M. TUÑÓN DE LARA (ed.), *Prensa y sociedad en España (1820-1936)* (Madrid 1975).
- VALLS, 1988 J. F. VALLS, *Prensa y burguesía en el siglo XIX español* (Barcelona 1988).
- VIDAL, 1991 J. VIDAL, *Transportes y mercado en el País Valencià (1850-1914)* (València 1991).